

Holokausz: a gépezet csavarjai

Aron Shneer: Профессия – смерть. Учебный лагерь СС
 «Травники». Преступления и возмездие
 (Aron Shneer: Foglalkozása – halál. Az SS „Trawniki” kiképzőtábor.
 Bűn és megtorlás)
 Москва, Издательство Пятый Рим, 2019

A történelemhamisítás a holokauszt tárgyában sok éve zajlik – különös erővel éppen azokban a kelet-európai államokban, amelyek a leginkább involválódtak a zsidók kiirtásába. A hivatalosan, államhatalmi eszközökkel támogatott múzeumok – a lett, litván, magyar, román stb. intézményektől a lvivi (leMBERGI) Lonckij utcai börtönmúzeumig – gyakorlatilag ma is kimerítik a holokausztagadás vagy -relativizálás fogalmát.¹ A komoly történeti művek azonban egy ponton túl akadályokat gördítenek a politikai intenciójú hamisítások gépezete elé. Az alábbiakban egy ilyen súlyú műről kívánok beszámolni.

Aron Shneer, kitűnő történész és költő, sok éven át a Yad Vashem ismert kutatója, a Puskin-érdemrend birtokosa, noha régóta izraeli állampolgár, sohasem szakadt el eredeti hazájától, Lettországtól, a szovjet utódállamtól. Korábbi művei, mint például a kitüntetett *Hadifogság* c. nagy műve² is ezt tanúsítja. A szerző járt már Magyarországon, az ELTE-n, s publikált az *Eszméletben* is,³ úgyszólván ismerősként üdvözölhetjük. E műve minden bizonnyal témakörében a legkiválóbb munkák közé tartozik, ha épp nem a legkiválóbb. A könyv az SS által működtetett – döntően – lengyelországi haláltáborok őrszemélyzete, a „wachmannok”⁴ sorsát tárja fel, s ezzel a holokauszt egyre bővülő történetírásában újabb alapkérdés keletkezett. Nagy szükség volt erre, hiszen tudjuk, látjuk, mi történik a „holokauszttörténetével” mai világunkban. Csak a négy legismertebb lengyelországi haláltáborban, Belzecben, Sobiborban, Treblinkában és Auschwitzban 1942 és 1943 folyamán több mint 2 millió embert öltek meg,

köztük százezer számra gyermekeket. Csupán Auschwitzban, 1941 decembere és 1945 januárja között, több mint 1,1 millió volt a náci népirtás áldozatainak száma.

A modern történelemhamisítás ma már nem feltétlenül dokumentumok „fabrikálását” jelenti – bár még ez is gyakori eljárás –, hanem bizonyos tények és összefüggések makacs elhallgatását, vagy olyan csoportosítását, amelyek a valóságban sohasem léteztek. Aron Shneer új könyve ezeket az eljárásokat is leleplezi, és alkalmazásukat megnehezíti, éppen azért, hogy a tények, a források szigorúan tudományos feltárásánál a történetírás szabályainak következetes betartásánál marad.

A szerző, nem elsőként a történészek között, de elsőként a legkövetkezetesebben tárta fel az SS kiképzőtáborának történetét. Nemcsak „rábukkant” „Trawniki” dokumentumaira, hanem azokra támaszkodva életrajzi vagy inkább *sorstörténeti* rekonstrukciót tár elénk. Trawniki, a kis lengyel település 40 kilométerre Lublintól, az SS kiképzőtábora volt 1941 szeptemberétől, ahol a haláltáborok őreit, őrszemélyzetét, SS-önkénteseket képezték ki, döntően szovjet hadifoglyokból. De nyugat-ukrajnai és lengyel polgári lakosokból is verbuválódott az a több mint 5000 személy, akinek dokumentumait a Vörös Hadsereg megfelelő hatóságai a település felszabadításakor mint „trófea-dokumentumokat” lefoglalták. Aron Shneer több mint 200 „esetet” vett részletes feldolgozás alá, ám kutatását kiszélesítve, e személyek sorsát jelentős mértékben évtizedeken át követi, egyes esetekben akár egészen a rendszerváltásig. A szovjet hatóságok ugyanis, ellentétben a nyugati, mindenekelőtt az amerikai hatóságokkal,⁵ nem adták fel az egykori SS-őrök üldözését a Szovjetunió létezésének egész időszaka alatt.

Noha az őrszemélyzet mindvégig szigorú német ellenőrzés alatt állt, s mint önkéntesek felesküdték az SS-re és Hitlerre, soknemzetiségű „válogatás” eredményeképpen váltak az SS speciális tagjává. A válogatás a szerencsétlen, éhező, a halál küszöbén egzisztáló hadifoglyok között zajlott. E választás nyomán lett a hadifogolyból tömeggyilkos hazaáruló, amire a „kiválasztottak” Trawnikiben lépésről-lépésre jöttek rá, annak mértékében, ahogyan az SS tömeggyilkos gépezetébe egy-egy csavarként involválódtak, bár mint korábbi frontharcosoknak tudniuk kellett, mint jelent a „halálfejes SS”. Sztálin mint honvédelmi népbiztos, a Szovjetunió marsallja 1943. május 10-i ukázában arról rendelkezett, hogy a tömeggyilkosságokban, a civil lakossággal szembeni terrorban vétkeket meg fogják büntetni.

Az SS újdonsült őrei, akiket három-négy hónapos kiképzés után állítottak „munkába”, addigra már tisztában voltak tevékenységük lényegével – a népirtással. Egy A. Minocskin nevű őr vallomásában úgy nyilatkozott 1966-ban, hogy azért volt rájuk szükség, mert a németek nem akartak a frontról ezekre a feladatokra katonai egységeket elvonni. Egy másik őr egy másik per alkalmából úgy vallott, hogy amikor Trawnikiből Treblinkába vezényelték, közölték velük, hogy az SS Sonderkommando tagjai, vagyis feladatuk a zsidók őrzése és likvidálása. Persze tudni kell, hogy ártatlan emberek kivégzésén, gyermekeket is beleértve, már a trawniki kiképzés idején gyakorlattottak. (254–255.)

A trawniki tábor alapvető feladata tehát az volt, hogy „speciális kádereket” készítsen fel „a zsidó kérdés” „végső megoldásának” megvalósítása céljából. Olyan fontossága volt a tábornak, hogy 1942. július 19-én maga Himmler is meglátogatta. Streibel táborparancsnok az összes századot felsorakoztatta Himmler fogadására. (274.)

A könyv lapjain megelevenedik annak a több tízezer, vagy inkább több százezer embernek, „kollaboránsnak” a sorsa is, akik a nácikkal együttműködő vagy egyenesen a Wehrmacht, illetve az SS soraiban, policájokként, a nácik helyi ukrajnai rendőri (kivégző) osztagaiban szolgáltak. A szerző meg is jegyzi, hogy nem volt véletlen műve a szovjet „szűrőtáborok” felállítása a repatriáltak számára 1945–46-ban. A Szovjetunióba a háború után hazatérő hadifoglyok és más, civil kényszermunkások vagy katonai alkalmazottak száma mintegy ötmillióra volt tehető. A nácikat kiszolgáló kollaboránsok megbüntetése nem volt egyszerű dolog. Gondoljuk végig, mit jelent kiszűrni a bűnösöket a becsületes, sokat szenvedett emberek hatalmas tömegéből.

A szovjet igazságszolgáltatás élen járt a náci háborús bűnösök felkutatásában és megbüntetésében. Aron Shneer többször is megjegyzi, hogy a szovjet felderítő és belügyi szervek a SZMERS-től⁶ a KGB-ig évtizedeken át kitartó, nagyszerű munkát végeztek: a szovjet nyomozó szervek százával leplezték le a náci gyilkosokat és háborús bűnösöket. A „trawnikiiek”, a wachmannok külön története táruul fel a tárgyalási és egyéb vizsgálati-kihallgatási jegyzőkönyvek sokaságának tükrében. Sok esetben az amerikai fogságból is úgy tértek haza, hogy letagadták még eredeti nevüket is, „eltűntek” a rendes szovjet állampolgárok milliói között. „Visszaváltásuk” „szovjet hadifogollyá” sokféle ügyeskedést tett szükségessé. Sokan új személyiséget vettek fel, mintha Sobibor és Treblinka, Lublin és Auschwitz mészárosai

„elveszítették” volna személyiségüket dokumentumaikkal együtt. „Elvegyültek”, sőt, később néhányan még karriert is csináltak Kiszürésük, elítéltetésük Lvovtól Kamcsatkáig hallatlan erőfeszítést, sziszifuszi munkát követelt. Mint a szerző írja, a kihallgatások során általában semmilyen fizikai erőszakot nem alkalmaztak – nem volt rá szükség. Olyan hatalmas dokumentáció tárult fel, amely a bűnösöket fehéren-feketén bizonyította. Különböző időkben különböző városokban perek tucatjaira került sor, amelyek során maguk az egykori wachmannok mesélik el, a dokumentumokkal, tényekkel szembesülve a tömeggyilkosságok mechanizmusát, s a náci gyilkoló gépezetben játszott szerepüket. Megismerjük a gyilkosok lélektanát és német parancsnokaik hozzájuk való elnyomó viszonyát. Megértjük a megérthetlent, miképpen lett „büntető osztagos” tömeggyilkos a moszkvai fodrászból, a lvovi tanárból vagy munkásból. Az elpufogatott közhelyes „hazaáruló” fogalma történelmi tartalmat nyer a könyv lapjain. Látjuk, ahogyan egyik lépésből következik a másik, látjuk a tömeggyilkossá válás történelmi folyamatát, amelyben az egyén választásának kulcsszerepe van. Nincs náci népirtás, nincs holokauszt a helyi lakosság részvétele nélkül, amelyben a nemzetiségi kérdésnek tulajdonképpen nincs érdemi szerepe, noha a szerző kísérletet tesz bizonyos szociálpszichológiai momentumok kiemelésére az egyes nemzetiségek tekintetében. Azután következtek a háború utáni perek (1947, 1949–1950, 1961, 1965–66), miközben a bűnöző tömeggyilkosok szerte szétszóródva a világban, az USA-ban, Ausztráliában, persze legtöbbször a Szovjetunióban, a „normális”, alkalmazkodó „kispolgár” életét igyekeztek élni. Ám nyugtuk nem lehetett ...

1945–1947-ben 11 ezer szovjet állampolgár náci ügynököt ítélték el a katonai bíróságok. Később még ezreket. 1941 és 1954 között hazaárulásért, hivatalos adatok szerint, mintegy 460 ezer embert büntettek meg. Kétségtelen, e létszámba belekerültek olyan hadifoglyok is, akik valójában nem követtek el bűnöket. Mindenesetre a „travnyikoviakat” Kalinyingrádtól Szahalinig, a Baltikumtól a Kaukázusig, az Uráltól Közép-Ázsiáig, mindenütt üldözték, voltak, akik megúszták, de ezen a címen senkit nem ítélték el tévedésből. A szovjet különleges szolgálatok sziszifuszi munkát végeztek a fasiszta gyilkosok felderítése terén, ám a hatalmas kutatható anyag ellenére még ma is vannak titkosított levéltári források. A szerző a dokumentumok tükrében kideríti, hogy a nyomozók hihetetlen pszichológiai nyomásnak, nem túlzás: szenvedésnek voltak kitéve, mialatt feltárultak előttük az SS-wachmannok

rémítettei. Ugyancsak a forrásokból derül ki, hogy a kihallgatók döntő többségükben szenvtelenül hallgatták ki az elfogott „travnyikoviakat” és állították össze a jegyzőkönyveket. Maguk a nyomozók is akkor ismerték meg igazán a Katasztrófa, a Holokauszt igazi történetét, annak mélységét. Jelen sorok szerzője sem egyszer írta meg e történet elhallgatásának okait. E könyvet olvasva jutottam arra a következtetésre, hogy – persze más politikai okok mellett – a hatóságok emberei leginkább azt szégyellték és takargatták, hogy szovjet állampolgárok szovjet állampolgárokkal szemben hogyan süllyedhettek ilyen mélyre. Ezek nem közönséges hazaárulók voltak, akik átálltak az ellenség soraiba harcolni. Száz- és százezer védtelen ember, főleg öregek, nők, gyermekek elpusztítására adták a fejüket. A lengyelországi haláltáborokban több mint kétmillió embert pusztítottak el vagy vettek részt elpusztításukban. Ők voltak a csavar a gépezetben, nélkülük nincs a holokauszt, nincs a szovjet népek elleni népirtás.

Maguk a szovjet hatóságok is a kihallgatások sorozatában értették meg, hogy e borzalmak ilyen mennyiségben szinte feldolgozhatatlanok. Az SS-őrök, a tébolyult szadista gyilkosok mindennapjai összefonódtak a táborelet mindennapjaival, a haláltáborok működtetőinek sorsával, a Wehrmacht és a mindenekelőtt az SS, a náci rezsim működésének mindennapjaival. A haláltáborok „integrálódtak” a környező lengyel területek mindennapi életébe, vagy pontosabb úgy fogalmazni, a környező lengyel területek integrálódtak a tábor életébe.

A tábor német parancsnoksága ott találta meg a megfelelő pékséget, az őrök a helyi piacon bonyolították mindennapi vodkaszükségletük kielégítését, ott találtak maguknak prostituáltat, nem ritkán feleséget, akiknek „biztos megélhetést” nyújtottak a háborús körülmények között. Egész prostitúciós hálózat épült ki lengyel lányok és asszonyok felhasználásával. Külön történet a halálra váró zsidó kislányok és nők szexrabszolgaként alkalmazása, amiről az egyik wachmann számolt be, miszerint kivégzés előtt a részeg wachmannok gyermek-lányokat erőszakoltak meg a legbestiálisabb módon, vagy egy másik wachmann, név szerint Gusztav Boraksz, eredetileg moszkvai fodrász esete, aki 1944. október 3-i kihallgatásán arról számolt be, hogy a németek kiválogatták a szép, fiatal lányokat és asszonyokat, elvezették és részeges dorbézolás során megerőszakolták őket. Egy alkalommal szemtanúja volt annak, hogy 30 nőt válogattak ki ilyen célokra. A janovkai tábor egyik foglya is hasonló tapasztalatairól számolt be, hozzátéve, hogy az erőszakotélt követően megölték őket. (303–304.)

Ne felejtjük el, a wachmannok nemcsak fizetséget kaptak „munkájukért”: megkínzott és meggyilkolt áldozataikat gyakran kirabolták, elvették gyűrűiket, a halottak szájából kitepték az aranyfogakat. Volt mit a tejbe aprítani, amiről a környező lengyel falvak piaci kofái, kereskedői gazdag tapasztalatokat szereztek. A haláltábor és a helyi piac összefonódásának felvillantott képei a kihallgatási jegyzőkönyvek alapján meglepik még a szakember olvasót is, hogy mennyire feldolgozatlan máig e témakör (még akkor is, ha tudjuk, milyen mértékben tiltakozik az ilyen kérdésfelvetésekkel szemben a lengyel hatalmi elit szélsőnacionalista szárnya). Érdekes fejezetet szán a szerző annak, hogy az örök miképpen töltötték szabadidejüket: a foglyokra vadászattól a Treblinka folyóban való fürdőzésen át a biciklizésig, télen a korcsolyázásig sok mindenre futotta idejükből. A pihenésre szükségük is volt, hiszen az általuk végzett „munkát” alkohol nélkül aligha lehetett elvégezni. Végül is, gyerekek százezreinek legyilkolásáról is szó volt.

Aron Shneer nagyon pontosan felveti a holokauszt *egyediségével* kapcsolatban, hogy azt még a szovjet hatóságok is igyekeztek el-leplezni, éppen azzal a céllal, hogy a nagy honvédő háború ne tűnhessen fel – a náci propaganda igénye szerint – „zsidó háborúként”. Ezért szerepelnek a zsidó áldozatok már 1943-tól – nem mindig és nem kizárólagosan – a „békés szovjet állampolgárok” fogalma alatt. Másfelől ezt a tendenciát erősítette, hogy a Szovjetunió lakosságával szembeni általános genocídium áldozatainak hozzátartozói ne érezzék úgy, hogy a nem zsidó áldozatok másodrendűek volnának. Ugyanakkor a szovjet zsidók sohasem érezték azt, hogy a szovjet társadalom szélesebb tömegeiben meghonosodott volna a gondolat, az érzület, miszerint a holokauszt valami olyan egyedi történet lett volna a szovjetekkel szembeni általános náci népiirtás keretei között, amilyent a történelem korábban nem ismert. Elvben bármely nemzetiségű hadifogoly és a megszállt területek alattvalóinak lehetett valamilyen választásuk, elvileg volt esélyük a túlélésre. Egyetlen kivételt a zsidók képeztek: rájuk kizárólag a halál várt.

A wachmannok természetesen nemcsak azzal foglalkoztak, hogy a táborokat őrizték és a gázkamrákba tuszkolták a szerencsétlen áldozatokat. A még le nem gyilkolt zsidók és szovjet hadifoglyok kényszermunkára kísérése és felügyelete, a gettók „felszámolása”, más haláltáborokba vezénylése vagy az egyes településeken elfogott menekülő zsidók likvidálása szintén feladataik közé tartozott. A wachmannok százai a varsói gettó felszámolásában is részt vettek.

Jelen sorok szerzőjének nincs kellő kitartása ahhoz, hogy az örök részeges gyilkosságait, a tébolyba menő szadista, a gyermekekkel szemben is megnyilvánuló fajtalanságait a rendkívül kitartó és objektíven elemző szerző kutatásai alapján felidézze.

A rengeteg személyes anyag jól megvilágítja az egyes wachmann lelkivilágát is. Shneer egy regény izgalmasságával vezet be bennünket e kérdéskörbe is. A „sokféleségen” belül kiderül, hogy a „legbátrabb” wachmannok a német ellenőrzés ellenére is próbálkoztak szökéssel, előfordult, hogy beálltak a partizánok közé vagy – egy kitalált sztori fedezékében – a Vörös Hadseregbe. Nem büntudatuk felébredéséről volt itt szó, bár egyes esetekben talán ez sem zárható ki, hanem a várható büntetés elkerülése érdekében. De szerepet játszott az is – miként egy wachmann, aki 1942 őszén szökött meg, később vallotta –, hogy attól rettegték, a végén ők is a foglyok sorsára jutnak, a németek velük is végeznek. Mások a menekülést már „németként” képelték el (egyébként a hadifoglyok közül a „népi németeket” különös előszere-ttel vonták be az SS-be), megint mások, mintegy ezren, 1945 elején beálltak Vlaszov „Felszabadító Hadseregébe”, mások meg Bandera és Suhevics „Ukrán Felkelő Hadsereg”-ében találtak menedéket és folytatták a sajátos „polgárháborút” Sztálin és a szovjethatalom ellen. A legtöbben azonban közönséges hadifogollyá igyekeztek válni, és személyiséget váltva, rokonaik vagy nőismerőseik, feleségeik segítségével igyekeztek „visszaintegrálódni” a szovjet állampolgárok világába.

„Feltalálásuk” részben azért is nehézségekbe ütközött, mert a „halálbrigádokban” szolgálóknak a hónapok alatt tetovált SS-jelet idővel sikerült eltávolítaniuk. Számos esetben azonban a régi „bajtársi” kapcsolatok lebuktatták őket: a perek során egymás ellen vallott wachmannok „segítettek” a szovjet felderítő szerveknek a tömeggyilkosokat megtalálni, letartóztatni és bíróság elé állítani.

A könyv fényt derít arra az erkölcsi tanulságra, hogy az individuális választás a háború éveiben ugyan leegyszerűsödött, bárkiből lehetett hazaáruló vagy embermentő, kollaboráns vagy ellenálló, egy dolog nem lehetséges csupán: elmosni az erkölcsi határokat az alapvető választások között.⁷

Rendkívül fontos tapasztalat, amit magam is leszűrtem a magyar megszálló csapatok szovjet területen – három éven keresztül – elkövetett rémtetteinek vizsgálata során: bár szadisták, a büntetlenség tudatában a tömeggyilkosságokba beleszokott emberi torzulatok, minden háborúban, minden hadseregben előfordultak, „de csak

egyetlen államot és annak katonai alakulatait nevelték, hergelték, ösztönözték arra, sőt jogilag igazolták katonai alkalmazottaikat, hogy köztörvényes bűnöket kövessenek el. Ilyen állam volt a hitleri Németország és fegyveres erői...” Egy nyomozó kérdésére – „lehetett-e nem részt venni a bűncselekményekben?” – egy Szenyik nevű wachmann meggyőződésesen azt felelte: „Pontosan tudom a választ, mert a treblinkai haláltáborban való szolgálati időm alatt a legutolsó wachmannig mindenki részt vett a lelövésekben, a verésekben, az emberek gázkamrákban való megfojtásában, mert ez mindennapi kötelességünk volt, márpedig olyan sok ember megsemmisítéséről volt szó, hogy ez alól senki sem vonhatta ki magát. Egyetlen esetről sincs tudomásom, hogy egy wachmann megtagadta volna a lelövésekben vagy más cselekedetekben való részvételt. Treblinka körülményei között ez ki volt zárva, a parancsmegtagadás azonnali halált vont maga után.” (422–423.) Nem volt elég a zsidókat meggyilkolni, meg is kellett alázni őket, meg kellett kínozni őket, el kellett venni mindenüket az utolsó momentumig, mintha nem is emberek lettek volna.

Ezek az SS-ben feloldódó emberek jól mutatják, hogy a náci rendszer hogyan demoralizálta, rontotta meg a jobb sorsra érdemes embereket, s csinált belőlük tömeggyilkosokat. Nagy tanulsága a történelemnek, hogy mennyire nehéz dolog az, hogy az ember kivonja magát a represszív hatalom befolyása alól. Gondoljunk csak meg, hogy a kelet-európai politikai elitek propaganda-apparátusai milyen mértékben tartják ellenőrzésük alatt saját „alattvalóikat”, hogy maguk a társadalmak képtelenek még mindig arra, hogy szembenézzenek a történelmi valósággal mint saját „előtörténetükkel”. Megmaradnak saját „sérelemeik nyalogatásánál”, amiből egész nemzeti ideológiát kovácsolnak. 2020-at írunk. 75 éve annak, hogy a Vörös Hadsereg katonái felszabadították Auschwitzot, miközben Prága VI. kerületében – liberális kezdeményezésre – Konyev marsall szobrát lebontják, hogy a vlaszovistáknak csináljanak helyet... Ukrajnában Bandera és Suhevics még mindig nemzeti hősök... A Babij Jarba kísétálók a Bandera és Suhevics úton járnak...

Lehet-e tanulni a történelemből? Aron Shneer optimista módon, mintha igennel válaszolna erre a kérdésre.

A könyv hamarosan magyarul is megjelenik a Holokauszt Emlékközpont gondozásában.

- ¹ Lásd John-Paul Himka tanulmányát: The Lontsky Street Prison Memorial Museum: An Example of Post-Communist Negationism. https://www.academia.edu/14467054/The_Lontsky_Street_Prison_Memorial_Museum_An_Example_of_Post-Communist_Negationism?auto=download
- ² Арон Шнеер: Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. I, II. Издательство Мосты культуры / Гешарим, 2005.
- ³ Aron Shneer: A Katasztrófáról és a népirtásról. Ami általános és ami sajátos. *Eszmélet* 92. sz. (2010. tél), 107–121. http://www.eszmelet.hu/aron_shneer-a-katasztrofarol-es-a-nepirtasrol-ami-altalanos/
- ⁴ A *wachmann* („biztonsági őr”) szó „rendőr”-t is jelent, de a maga korában nem volt azonos pl. az ukrán policájjal. Trawniki wachmannjai kizárólag SS őrtevékenységet folytattak, feladatuk a haláltáborok és a hozzájuk tartozó infrastruktúra: raktárak, vasútvonalak őrzése, védelme, a foglyok likvidálása, illetve a likvidáláshoz való „előkészítése” volt.
- ⁵ A nürnbergi per amerikai főügyészétől, a magyar (erdélyi) születésű Benjamin Berell Ferencztől tudható – akihez az *Einsatzgruppe*-perek tartoztak –, hogy a kivégző osztagok által elfogott mintegy 3000 fogolyból 200 tömeggyilkost tudott elítéltetni, a többi az amerikai politika gyakorlatilag „geopolitikai célokkal”, vagyis a „kommunizmus elleni harc” jegyében mentesítette a halálbüntetés alól, legtöbbször jó állásokba került Németország nyugati felén, vagy akár az USA-ban. Ennek keretében vittek ki az USA-ba 1500 náci tudóst is. Lásd a *Prosecuting evil: the extraordinary world of Ben Ferencz* c. dokumentumfilmet: <https://www.tiff.net/events/prosecuting-evil>
- ⁶ Katonai titkosszolgálat: Специальные Методы Разоблачения Шпионов / *Különleges Módszerű Kémelhárítás*
- ⁷ A helyi lakosság részvétele a zsidók kiirtásában újabb népszerű kutatási téma. A történelmi vizsgálódás rámutat arra, hogy a németek egyedül képtelenek lettek volna megoldani a hatmillió zsidó legyilkolását, ami a holokausztot jelentette. Lásd például: Leonid Rein: Local Collaboration in the Execution of the „Final Solution” in Nazi-Occupied Belorussia. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20., no. 3., Winter 2006, 381–409.